

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך ס, תשע"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

גילויי כיעור וכיסויו בעברית של ימינו

תחילה אני מבקש להבהיר את כותרתם של הדברים, דהיינו האם "כיסויו" של הכיעור שמדובר בו הוא הכיסוי הקדמון והטוב של העברית, שפירושו כידוע 'הסתרה', 'העלמה', או דווקא הכיסוי החדש, שפירושו 'סיקור', בדרך כלל סיקור עיתונאי? הלוא ידוע לכול שאת הכיסוי העיתונאי אשר נחת על קרקע העברית נשאה על כנפיה האנגלית. בה to cover פירושו גם 'לכסות' ממש וגם 'לסקר'. יובהר אפוא לאלתר: לא על סיקור של אלימות ושל נבזות יעמדו דברי אלא על הסתרתן. אם כן מְכַסֶּה בעברית אינו רק המנחם מִכְסֶה על סיר כי אם גם המסתיר מזולתו דבר. הבקיאים במקרא בוודאי נזכרים מיד באלוהים השואל את עצמו אם ראוי לספר לאברהם על כוונתו להכחיד את סדום ועמורה: "וה' אמר הַמְכַסֶּה אני מאברהם אשר אני עֹשֶׂה" (בראשית יח, יז).

מכל מקום, בינתיים התברר פירושה המילולי של כותרת דבריי. אם נפרוט את הכותרת הזאת למילים נשאל: מה מגלה לנו לשוננו מן האלים והבזוי שבחינו, ומה מן הכיעור הזה מנסה היא להעלים? אבל לפני שאני נכנס בעובי קורה זו, אני מבקש לסגת שוב מלב הנושא שאליו אדרש בהמשך הדברים. כי אין לפסוח על אחד העניינים שמעציבים כל לב אוחד עברית. הרי טביעת כף רגלה של האנגלית במילה "כיסוי" היא רק גילוי אחד וקטן של מציאות שרבים קובלים עליה: הלעז הפושה, רחמנא ליצלן, בלשונו. תינוקת קסומה בת שנתיים נושאת שם עברי תם, גל, יודעת עשרים מילים עבריות בסיסיות. העשרים ואחת היא "שיט". הנשמע כדבר הזה?

אלא שכאמור אני משאיר לאחרים את בקעת המילים הנכריות להתגדר בה. לא כיבוש נחלותיה של העברית בידי האנגלית ושאר לשונות זרות הוא הכיעור שצריך להטריד אותנו. הבה נחזור על דברים ידועים: המשנה והחיבורים בני זמנה, ההלכה והאגדה, הם מן היצירות המשובחות שהעמידו כותבי העברית מאז ומעולם, ולשון העברית שמופת היא לנו נגועה בארמית לא פחות משהעברית שלנו נושאת את כתמיהן הכעורים של שפות אירופה.

* הרצאה בכינוס הפתוח ללשון העברית ולספרותה של האקדמיה ללשון העברית, שחתקיים במוזאון ארץ ישראל בתל-אביב ב-24-25 במאי 2010.

"און דה טופ אוף איט, אני חושב שזה עושה שכל" הוא לא מבע מדומיין. בוודאי, מפלצות כאלה הן סימפטומים – כלומר תסמינים – של פרובינציאליות – כלומר קרתנות – מעוררת גיחוך. ואף על פי כן כדאי לזכור שבלא המגע ההדוק של העברית עם תרבויות נכר לא היינו מגיעים לכלל היצירה הספרותית שאנו עשירים בה. המבקש לראות איזו דמות עלולה להיות ללשון טהורה המתבצרת בין חומות עברה יעין נא בכתובי אחינו השומרונים. דברים של קודש הם כותבים עד היום הזה בניב העברי המיוחד שהם מחזיקים בו. מסופקני אם הכלי הטהור הזה, כמות שהוא, יכול להחזיק תרבות עשירה ותוססת. צרתה של העברית שאני בא לדון בה כאן אינה אפוא הלעז המכתיים את טהרתה. גם לא הדלות והעילגות שגנותן נישאת בפי כול. אויה לנו, כמה רבבות אגמים נעשו קולמוסים בשביל לכתוב שירת גאוי גדולה לעברית המתכרסמת בפינו. ובאמת איזו אוזן נאמנת עברית לא תיצל למשמע "הוא מביא לי שלוש שקל". ובכל זאת, דווקא משום הרעות החולות האלה, ראוי לומר משהו על דמותה של העברית ועל מצבה. טוב ורע. אכן הלשון ככל גוף חי גם את בריאותה ואת חוסנה, אף את חנה, אפשר לבחון על פי אמות מידה ברורות מאוד, והבחון כך את העברית שלנו, בת הזמן הזה, את כלל גילוייה, לא במהרה ילבש שק ואפר. אכן עומדת היא יפה בכל מדדי האיכות והכמות הבלשניים המקובלים. בעצם הזמן הזה עולות יצירות ספרות חדשות הלבשות בגדי עברית מפוארים. עברית זו מקצתה מקיימת זיקת מישרין או עקיפין למקורותיה העתיקים של לשוננו, ומקצתה מרוחקת מהם, ובכל זאת יפה היא וטובה. עברית עשירה ומלאה עולה בספרות העיון הענפה בכל תחומי הדעת. הבזים לשפת העיתון ייתנו דעתם לשורה ארוכה של כותבים שמתחת ידם יוצאת עברית מנוגבת ממליצה, חפה מקישוט יתר, אך נושאת את דברה באופן ברור ורהוט. ויותר מכול מאופיינת העברית הכתובה שלנו בריבוי פנים. עברית ספרותית גבוהה משהו מזה ועברית שאינה ספרותית מזה. ושתי אלה אינן אלא כותרות למיני מינים של תת-לשונות וסגנוני סגנונות המעמידים כולם יחדיו נוף חי, עשיר ותוסס.¹

ואם הכול טוב כל כך, מה בכל זאת רע מאוד? ניתן נא את דעתנו לביטוי המחמיא כל כך לעברית – "ריבוי פניה". הרי אין ברכה גדולה מזו ללשון פורחת, שהיא כגברת רבת מחלצות – בגדים בגדים לה. אלא שיודעים אנו שריבוי פנים זה אינו רק כינוי כולל לפני החול לפני הקודש, פני הפרוזה ופני השירה, פני העברית

1. ריבוי הפנים של העברית נדון במאמרו של מ' בר-אשר, "על ריבוי פניה של העברית בת ימינו", *העברית נח* (תשס"ט-תש"ע), עמ' 5-26. כל הפנים הרבות האלה – היפות והכעורות – עניין הן למחקר רב פנים. רובו נעשה כאן בארץ, ומקצתו, בעברית ובשפות אחרות, מעבר לים.

המהוקצעת והנמלצת ופני העברית הסטנדרטית, שאמנם לא תואר לה אך גם מוס אין בה. ממראת הפלאים שהעברית מתבוננת בה ניבטים גם פרצופיה של עברית ענייה ומרודה, עילגת ובזויה. היא נחלת הרבים שאנחנו לא השכלנו להנחיל להם את החינוך שכל אדם היושב עמנו כאן בארץ הזאת ראוי לו. היא אינה גזרת גורל, היא מעשה ידינו – מחדל במובן המילולי ביותר של מילה טעונה זו. אל דאגה – הרדידות הזאת לא תעמיד בסכנה כלשהי את העברית העילית שלנו. לשון גבוהה ולשון נמוכה יכולות לחיות זו לצד זו. על כן לא על העברית ועל דמותה הנחשקת מרחפת סכנת כליה אלא על חברת הדוברים שלה, חברת מצליחים ומצליחנים שאינה מצליחה, ואולי גם אינה חפצה באמת, לחלק כראוי את נכסיה החומריים והרוחניים בין כל מרכיביה.

מצבה הכלכלי של העברית הוא אפוא מעורר קנאה. היא מתפתחת, היא מייצאת, היא מייבאת. קצב הגידול שלה מוסיף וצומח משנה לשנה, ומספר השירים שלנו לנפש הוא מן הגבוהים בעולם. אלא מה, בלשון ובתרבות כמו בחיים – פערי הלשון רק הולכים וגדלים. לא העברית מתה במוצאי המאה השנייה למניין הכללי – היטיב לומר יחזקאל קוטשר המנוח – דובריה שנתלשו מארצם, הם מתו. אבות החברה שאנו חיים בה, אף בניה, הקימו כאן בניין תרבות עברית מפוארת. אם לא נשכיל לשמור על החברה הזאת ולטפח את כל בניה, קרובים ורחוקים, תיפול היא ואתה כל יצירותיה.

אם כן לא הלשון חולה. הזקוקה לתרופה היא החברה שלא מנעה את היווצרותן של שכונות עוני של העברית. נכון, לא נמנעה היווצרותן. ועניין זה מביא אותנו אל הרעה האחרת שעולה מן העברית. נוצרו שכונות עוני. לא אנחנו, חלילה, יצרנו אותן. אשרינו שהעברית הושיטה לנו בקנה את הבניינים הסבילים עושי הקסמים. מי מאתנו לא למד בשיעורי הדקדוק על המבנה הסביל בעברית: "המכתב נכתב על ידי שמעון" הוא גלגול של המבנה הרגיל: "שמעון כתב את המכתב". המבנה הסביל מעמיד אפוא את מקבל הפעולה בראש המבע ואת עושה הפעולה בשוליו. ופעמים רבות מקבל הפעולה חשוב כל כך עד כי עושה הפעולה מושמט לגמרי. עשרות פעלים מציג לנו המקרא בבניין פועל, ורק פעם אחת טורח המספר לציין את עושה הפעולה: "אלה פקודי המשכן משכן העדת אשר פָּקַד על פי משה" (שמות לח כא). אבל בדרך כלל אין כל ציון מפורש של עושה הפעולה: "שמה קָבַר אברהם ושרה אשתו" (בראשית כה, י). והמתחקה אחר בניין הופעל במקרא לא יגלה בו ולו עושה פעולה אחד. תמיד "וַיַּגֵּד" ולא פורש מי הגיד, תמיד "ומות יומת" ולא סיפר מי הממית.

הנה כי כן העברית נאמנתנו מספקת לנו מבלי דעת ובלי כוונה מסתור מתוחכם מאוד: סביל תמים למראה המחביא את מעולל הדבר: כאמור לא יצרנו, חלילה, משכנות עוני, כי אם הללו נוצרו כמעט יש מאין. לא עשינו דברים שלא ייעשו, אלא נעשו דברים שלא ייעשו. מן הסתם כורח הנסיבות גרם. כמובן אין אנו

מקפחים את הנשים. זה בוודאי לא. הנשים פשוט אינן מגיעות אל המקומות שהגברים איכשהו ומשום מה מגיעים אליהם. לכל היותר הן "מקופחות". כמובן איש אינו מקפח שום אישה בכוונה. הנשים, עם מוכשר, מתקפחות מעצמן. הנשים אינן מוצאות משרות הולמות, אבל יש אחרים שדווקא מוצאים. הנה שני פלסטינים שנורו ליד גדר ההפרדה – נורו! – מצאו את מותם. משרד ממשלתי הכשיל אותך שוב, ולכל היותר יגידו לך ש"נפלה טעות", כמו כוחות עליון פעלו כאן.

אל נא נטעה, הניסיונות הנואלים האלה לרכך את הדברים, לכבס את המלוכלך, שונים במהותם מניסיונות העידון עתיקי הימים שכבר אבותינו כינו "לשון נקייה" (euphemism). המקרא המספר לנו על שאול שבא "להסך את רגליו" (שמואל א כד, ד) לא ביקש להסתיר מן הקורא את מה שפירש רד"ק בדיוק: "להשתין מים". רק נקט "לשון כבוד", כפי שקבע רד"ק עצמו. האמת מוצגת אפוא לאור, רק בניקיון ובכבוד.

מעט זה שהבאתי לפניכם כאן לקחתי משני מחקרים חשובים שפורסמו בשנים האחרונות: האחד מאמרו המרתק של אברהם טל, חתן פרס ישראל, על לשון נקייה בתרגום השומרוני לתורה,² והאחר ספרו המקיף של החוקר הגרמני סטפן שורש,³ שיש בו גם רשימה נכבדת מאוד של הלשונות הנקיות שהמקרא, נוסחיו ותרגומיו משופעים בהן.

כאמור לא כלשונות הנקיות הן דרכי הטיח העקלקלות שמזמנת לנו הלשון. אלה דרכים המבקשות להסתיר את האמת, להסיט את המחשבה אל מקום אחר, לסובב אותנו בכחש המצופה שברי אמת מדומה. הן איש לא יכחיש שאכן "נפלה" טעות, ש"נעשו" דברים שלא ייעשו, ש"נורו" אנשים, ש"ניצורו" עיוותים. אלא מה – לא תמיד טורחים לספר לנו מי בדיוק עשה את הטעות, מי קיפח ומי ירה. כמובן לא רק את העושה אנו מבקשים להסתיר, גם את אופי המעשה. כאן אפשר לשתוק, אפשר לשקר ואפשר גם לעטוף את השקר במסכים של רסיסי אמת. שתיקה, מתברר, יפה לא רק לחכמים. אפשר לשתוק על "תקלות" – תקלות! – במהלך מלחמה, אפשר לשתוק על פיטורי עובדים, על קיפוח נשים ועל ניצול מחפיר של מהגרי עבודה. אכן יש להודות – נושאי שתיותינו מגוונים עד מאוד. אגב, לא פחות מספר שלם בנושא זה, "שתיות" בעריכתה של מיכל אפרת, ראה אור לאחרונה, ובו עיונים בתפקידה של הלשון השותקת בכוונה.⁴

הלשון הנקייה והלשון המכבסת את המלוכלך – עם שהן מנוגדות במוטיבציות שלהן, הן דומות מאוד בטקטיקות שלהן. השתיקה באמת יפה לשתיהן, וכן

2. A. Tal, "Euphemisms in the Samaritan Targum of the Pentateuch", *Aramaic Studies* 1 (2003), pp. 109–129

3. S. Schorch, *Euphemismen in der hebräischen Bibel*, Wiesbaden 2000

4. שתיות: על מקומה של חשתיקה בתרבות וביחסים בין-אישיים, תל-אביב 2007.

הטשטוש המושג באמצעות מונח כללי שיש בו קורט רמז ולא סיפור שלם. פלוני שסבל מ"בעיות שתייה" הוא לא מי שהתייבש במסע רגלי מפרך. זו כמוך לשון נקייה המתארת את האלכוהוליסט – שתיין או שיכור אם נרצה לנקוט לשון בוטה, dysphemism. אבל שר הקובל על "בעיות בתחום התעסוקה" אינו נוקט לשון נקייה כמוך. הוא מבקש לכסות על הבעיה שתיאורה הנכון הוא "צרה צרורה בתחום האבטלה". אכן "בעיה", בדיוק כמו problem, מעניקה שירות יעיל למכסים: יש לנו "בעיות מסוימות בתחום טוהר הנשק", ושאר "בעיות" יכול כל אדם לראות בעצמו.

אם שתיקה וטשטוש באמצעות מילה כללית הם דרכי פעולה בדוקות, גם ההפך הוא הנכון: הן הלשון הנקייה והן הלשון המסתרת רע מרובות מילים מן האמת הצרופה: מוזיקה "יום תיכונית" יפה ממוזיקה "מזרחית", "שוחד" קולע היטב למטרה, וצריך רצף שלם של "אי סדרים אדמיניסטרטיביים וכספיים" כדי לנסות ולכסות על הטינופת הזאת. חז"ל אמרו: "כשאדם רע קורין אותו סדומי" (בראשית רבה מא, ז). ואנו אומרים: שמירת הסדומי גדולה ממיטתו. וכדי שלא אחטא אני עצמי בשתיקה המכסה גנבה, אכריז זאת: הרבה מן הנאמר כאן למדתי מעיון בספר חשוב, אף חביב מאוד: *Rawson's Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk*.

לא צריך לחפש בנרות את הכיעור הזה ואת כיסוייו. כל מקום שיש בו חלש וחזק ומאבק ביניהם – שם נמצא אותם, את המכוער ואת הסתרתו. אם אין מנוס מפטיטורין, הרי ננקטים צעדי התייעלות. צא ולמד – רק טובת העובדים עומדת לנגד עיני המנהלים המייעלים. רק ירידה כלשהי בשכר המנהלים, בעיקר למראית עין, תכנה ההנהלה הנדיבה "קיצוצים בשכר".

אין צורך להציג כאן את כל המילים המבקשות להעלים את הכוונה האמתית של המשתמשים בהן: אין הטבות "ליהודים בלבד", רק "ליוצאי צבא", והפרדה בלתי חוקית בין גברים ונשים בקווי אוטובוס של חרדים היא דבר לגיטימי אם רק תכוסה בשם "קווי מהדרין". היו לנו "התנתקות" ו"פעיימה", רק לא "נסיגה" ו"חישוף" ולא "עקירה", ומעל לכול "שיקולי ביטחון" – שכל דבר ראוי ולא ראוי יכול להתכסות בהם.

פניני הלשון האלה אינן גנוזות בקרקע הימים. הן גלויות מאוד, ורק מפני עיינו העצלות והעייפות איננו משגיחים בהן. אחת כזאת סיפק לנו ביקורו המסוכל של הבלשן נעם חומסקי. רק לפני שעה קלה קלט תא הדואר המסכן שלי הודעה ששלח איש אקדמיה בדימוס, בלשן כלשהו, רחמנא ליצלן. וכך היגג לכל נמעניו: "עם כל הכבוד לבלשן הדגול, זכותה של ישראל להתגונן מפני כל הפועלים לדה-לגיטימציה שלה, גם אם הם יהודים וגם אם הם בעלי מעמד ציבורי או אקדמי בכיר". "להתגונן" – לא פחות ולא יותר. הרטוריקה הזאת מעוררת קנאה,

אבל אמצעי הביטחון שננקטו הפעם צמחוניים מדי. אם הבלשן הדגול מסוכן כל כך, אולי היה כדאי לשקול אמצעי סיכול קצת יותר ממוקדים? הבה נחתום. חדירה עמוקה של לעז לשפתנו מזעזעת את רגשות הכבוד שלנו אך אינה פוגעת בכוח חיותה של השפה המתפתחת. בחינת חוסנה של העברית באמות מידה אובייקטיביות מעלה גם היא תמונה של לשון בריאה. פערי הלשון בין המשתמשים בעברית והעוולות שמשתקפות בה הם שצריכים להדאיג אותנו. באמת לא היינו צריכים את ראי הלשון כדי לראות את העוולות האלה. ובכל זאת יש כוח בתמונת הלשון, כדברי האם הגאה המצביעה על תינוקה היפה ואומרת לחברתה: "זה עוד כלום. את צריכה לראות אותו בתמונות".